

O dvou přístupech k analýze sémantické struktury textu

O. Ve své osobité knize (u nás tuším nedoceněné) "Sémantique structurale" A.G. Greimas nastiňuje vytváření jazykových komunikátů (jakožto "sdělení", tj. "vyjádření se o světě nebo vyprávění událostí vnějšího nebo vnitřního světa") v těchto hrubých rysech:

(1) Jazyková činnost, jíž mluvčí konstruuje sdělení, záleží především ve vytváření "hypotaktických" (hierarchických) relací mezi malým počtem sémémů, tj. "funkcí" (predikátů), aktantů a cirkumstantů. Tato činnost prezentuje tedy řetězce sdělení jakožto algoritmy. Na tuto hypotaktickou strukturu pak mluvčí navrstvuje systematickou strukturu přidělování rolí aktantům a tak konstruuje sdělení jako objektivizující projekci simulující objektivní svět. - (2) Na druhé straně činnost metajazyková se projevuje jako vyhledávání a etablování ekvivalencí, tudíž jakožto manifestace vztahů konjunkčních. Pomocí ekvivalencí, tj. identity sémů (v širokém smyslu) mluvčí konstruuje sdělení (jakožto doplňky informací o světě) takovým způsobem, že přestávají být jednoduchými redundancemi a naopak slouží ke konstrukci jazykových objektů pomocí stále nových determinací a definic. Tato systematická metajazyková činnost vede nakonec k vytváření objektů majících morfemickou strukturu.

1. Je zřejmé, že dosavadní průkopnická práce Miroslava Červenky v oblasti studia stylistického využití tematických

posloupností v textu ("textových paradigmát") významným způsobem přispívají k hlubšímu poznání Greimasovy "metajazykové činnosti při vytváření sdělení". Na Červenkových studiích je třeba ocenit na jedné straně obohacení repertoáru typů tematických posloupností o další typy a jejich detailnější subklasifikaci na základě podrobné analýzy literárních textů, jakož i rozlišení komunikativní dynamiky textu a dynamiky jednotlivých výpovědí a poukaz na relevanci jejich vzájemných proporcí, na druhé straně pak autorovu obdivuhodnou schopnost tyto jevy spojovat s fakty umělecké výstavby textů, resp. interpretovat je ve vztahu k těmto faktům. Bylo by asi předčasné pokusit se tu podat kritický přehled přesvědčivých výsledků, k nimž Červenka dosud dospěl, spíše je třeba těšit se na jeho další práce z této oblasti, na textech dalších druhů. Nabízí se tu však alespoň srovnání s výsledky jiného (a patrně jediného) badatele, který podnikl v podstatě analogická zkoumání. Jde o známého finského lingvistu N.E. Enkvista.

Autor zkoumal textovou frekvenci toho, co nazývá "theme-dynamics patterns" a co zhruba odpovídá našim typům tematických posloupností, na materiále 15 děl anglicky psané literatury (beletrie, publicistika, odborné texty). Rozlišuje 4 typy těchto vzorců, a to: 1. tematickou iteraci ($T_i - T_{i+1}$), 2. tematickou progresi ($T_i - R_{i+1}$), 3. rematickou iteraci ($R_i - R_{i+1}$), 4. rematickou regresi ($T_i - R_{i+1}$). Ze statistických výsledků (získaných na základě jednoho sta mezivětných přechodů pro každý text) lze ilustrativně uvést, že ve čtyřech Hemingwayových dílech je typ 1 zastoupen průměrně asi 60x, typ 2 jenom asi 20x ;

zbývající dva typy vykazují vůbec vždy mnohem menší výskyt, z nich typ 5 je dokonce velmi řídký. Naproti tomu zhruba opačné proporce mezi typem 1 a 2 vykazují texty odborných výkladů. Enkvist dochází pak k závěru, že lze lišit dva základní (stylistické póly": styl tematicky iterativní či statický (1,3) a styl tematicky dynamický (2,4). Zároveň upozorňuje, že texty bývají z tohoto hlediska heterogenní, resp. že se na různých místech téhož textu oba způsoby různě kombinují, a z toho vyvozuje možnost zjišťovat v textech "stupně homogenosti tematické dynamičnosti."

Na první pohled je zřejmé, že ve srovnání s pracemi Červenkovými jsou Enkvistovy výsledky (alespoň ty, které byly publikovány) dosti chudé, bez interpretace z hlediska umělecké výstavby zkoumaných textů. Protože oba badatelé pracují s tematickými souvislostmi srovnatelného charakteru, lze provést porovnání jejich výsledků. Jak známo, Červenka zjistil, a toto zjištění interpretoval z hlediska umělecké struktury, že posloupnosti typu T - T (srovnatelné s Enkvistovou tematickou iterací) se uplatňují především ve vyprávění a nedějovém popise, kdežto posloupnosti typu R - T (srovnatelné s Enkvistovou tematickou progresí) jsou příznačné pro výklad a popis procesů. Jestliže, jak jsme uvedli výše, zjistil Enkvist u textů vyprávěcích převahu iterací a u textů výkladových převahu progresí, je to v zásadním souladu s nálezy Červenkovými.

2. Vraťme se nyní k prvnímu bodu Greimasových výkladů a položme si otázku, zda i distribuce sémantických rolí ak-

tantů nemá nějakou relevanci též v "činnosti metatextové", ve výstavbě souvislého (vícevětého) textu.

Jedním z možných postupů je zkoumat věc buď z hlediska jednotlivých v textu se vyskytujících sémantických rolí, přidělovaných predikáty jednotlivým aktantům (a sledovat pak, jakým způsobem jsou tyto role distribuovány po denotátech odpovídajících aktantům, tj. po jednotlivých "předmětech řeči" uvedených v textu - jde nejen o "objekty", tj. osoby, zvířata a věci, ale i o vlastnosti, stavy, děje, události, relace), anebo naopak z hlediska jednotlivých "předmětů řeči" (např. jednajících osob) a sledovat, jakých různých sémantických rolí nabývají. Do jaké míry může takovéto zkoumání přinést výsledky zajímavé z hlediska struktury textu, není jasné. (Jeden takovýto můj pokus naznačil sice možnost využít této charakteristiky osob k charakterizování díla jako celku z hlediska literárního druhu, skoro nic však neřekl o výstavbě daného textu.)

Jinou možnost představuje postup usilující o to, zjistit "konceptuální spojitost" v textu (termín Beaugrandův), tj. síť sémantických vztahů (v podstatě takových, s jakými pracuje soudobá syntaktická sémantika), jimiž jsou navzájem propojeny sémantické jednotky ("pojmy, koncepty") textu, resp. jeho jednotlivých úseků. Takovýto postup je jistě možný (při zadání vymezené množiny sémantických vztahů) a jeho výsledky lze prezentovat např. ve formě (delinearizovaných) grafů. Z takových grafů je jistě možno vyčíst leccos zajímavého - tak např. de Beaugrande upozornil na to, že uzly, do nichž (resp. z nichž) míří větší počet vztahů,

představují vlastně témata. Je jistě možno uvažovat o zjednodušení takových grafů na pouhé spoje tematických uzlových bodů, což by představovalo jisté zobecnění, tedy jakousi "makrostrukturu" textu. Takovýto postup je však a si těžko proveditelný v širším měřítku vzhledem k jeho značné pracnosti, i když ovšem má přednost v objektivnosti a názornosti.

Více je dosud zastoupen přístup přímo zaměřený na zjišťování makrostruktur, většinou ve smyslu informačního, obsahového jádra textu (často v souvislosti s úkoly informatiky, automatického résuméování - srov. např. práce Agricolovy). Jádro makrostruktury se obvykle vidí v "makropropozici" (resp. v komplexu makropropozic), konstruované z jednotlivých "mikropropozic" (tj. s predikátovo-aktantových konfigurací odpovídajících jednotlivým větám textu). Jde tedy o jisté sémantické (obsahové) zhušťování a zobecňování. Navazuje se při tom zejména na podněty T.A. van Dijka, který též navrhl některá pravidla pro konstruování makropropozic; záleží v podstatě jednak ve vypouštění (mikro)propozic (představujících náhodné, nezajímavé vlastnosti, nedůležité okolnosti, vedlejší jevy atp.), jednak ve zobecňování buď pomocí hyperonyma, nebo zkonstruováním makropropozice (hyperpropozice) na základě odpovídajícího situačního "rámce, schématu, scény" (např. skupina mikropropozic popisujících scénu 'loučení' se nahradí makropropozicí 'A se loučí s B').

Při aplikaci tohoto postupu na texty literární, především typu narativního, vzniká otázka, v jakém vztahu je

tato, v podstatě obsahová analýza k pojmům analýzy literárněvědné, kompoziční. Jde zřejmě o jistou paralelu k výstavbě motivické (srov. např. Bremond, Doležel, Lindekens); v narativních textech jde zejména o kategorie jako: činnost, událost, okolnosti; expozice, zauzlení, rozuzlení atp. Navíc pak upozorňuje Agricola na jistou paralelnost s kategoriemi a strukturami "teorie jednání", dnes rychle rozpracovávané.

Není jistě náhodou, že jedna z mála soustavných materiálových prací zabývajících se sémantickou strukturou textu na propozičním základě, totiž monografie H. Hamburgera "The Function of the Predicate in the Fables of Krylov" (Amsterdam 1981), zvolila si za výchozí materiál texty bajek. Jde totiž o texty s poměrně snadno uchopitelnou strukturou: nejsou příliš dlouhé a dějově i kompozičně složité, vystupuje v nich vždy zcela malý počet "osob" a predikáty jsou typově dost vyhraněné.

Centrální pojem Hamburgerova přístupu představuje "textový predikát" (na úrovni makrostruktury). Skládá se z makropredikátu a množiny jemu odpovídajících mikropredikátů (jde o jejich "parafrázi"). Novem je u Hamburgera to, jak vymezuje tuto množinu, resp. obecně, podle jakého principu konstruuje makrostruktury z mikrostruktur: nějaká složka jisté mikrostruktury náleží do množiny mikrostruktur vytvářejících jistou makrostrukturu tehdy, jestliže mezi některým mikrokonstituentem a makrokonstituentem existuje vztah úplné nebo částečné významové totožnosti ("opakování významu" nebo vztah "celek - část"). Jde tedy v podstatě o vztahy, které měl na mysli Červenka, když uvažoval o význa-

mové totožnosti, souměznosti s podobností sémantických jednotek textu a které se Daneš pokusil podrobněji rozpracovat v souvislosti s problematikou identifikace známé informace (či vztahů "izotopických" v terminologii Greimasově). Komponent makrostruktury má tedy charakter jakéhosi hyperonyma (k hyponymům představujícím příslušné komponenty jednotlivých mikrostruktur), které není prostou sumou složek, nýbrž útwarem ("gestalt"). To ovšem znamená, dodejme, že tímto způsobem Hamburger zajímavě kombinuje - řečeno v termínech Greimasových - "systematickou strukturu přidělování rolí aktantům" s "vyhledáváním a etablováním ekvivalencí".

Při analýze, popisu a interpretaci 23 Krylovových bajek postupuje Hamburger zhruba takto: Nejprve uspořádá jednotlivé "povrchové mikropredikáty" dané bajky (tj. ruská slovesa v tvaru určitém i neurčitém) do řetězců v pořadí, jak jdou v textu za sebou, podle jednotlivých "osob" jakožto aktantů těchto predikátů (tedy podle principu sémantické totožnosti); pak významy těchto predikátů vyjádří metajazykově (anglicky) (vzniknou tak "hloubkové řetězce") a zařadí do příslušných sémanticko-syntaktických strukturních tříd (tyto třídy přejímá v podstatě z prací Danešových). Dále pak zkonstruuje "sumarizované hloubkové řetězce" a z nich pak makropredikát (často komplexní, složený ze dvou i tří částí, mezi nimiž bývají časové a/nebo kauzální vztahy), mívající v podstatě stejnou "fázovou" strukturu jako (mikro)predikáty typu Danešových mutací (událostí). Nakonec pak podává "makrostrukturu děje bajky" (v podstatě obsahové jádro) - např.: "A Frog tries to make himself as big as an

Ox, but this makes the Frog become the cause of his own death."

Co k tomu povědět? Kdybychom chtěli být ironičtí, mohli bychom říci, že k oné makrostruktuře děje lze dojít (a už dávno se došlo) způsobem méně složitým, i když pomocí kroků nekontrolovaných a neobjektivizovaných. Hamburgrův pracný, ale objektivní postup by bylo patrně možno ocenit u textů delších a komplikovanějších. Jeho upotřebitelnost a hodnota by se ukázala, až bude (bude-li) k dispozici mnoho analýz rozsáhlejších textů různých druhů. Snad by pak bylo možno dojít k nějakým relevantním zobecněním a diferenčním charakteristikám. Může se však i ukázat, že nastoupená cesta vede do slepé uličky, resp. že se nově a pracně zjišťují věci už více méně známé, byť nově a přesněji pojaté. Neměla by se hledat jiná cesta, která by ve svých výsledcích byla méně "obsahová" a více "strukturní"?